

Stejn Vervat

Između hrvatstva, srpstva i panislamizma: književna periodika i izgradnja nacionalnog identiteta bosanskih muslimana uoči Prvog svetskog rata

Ključne reči: nacionalni identitet, bošnjačka književna periodika (*Behar*, *Gajret*, *Biser*), mobilnost inteligencije, srpski i hrvatski nacionalizam, panislamizam

Apstrakt

Ovaj članak razmatra različite modele nacionalne identifikacije koji su prisutni na stranicama bošnjačke književne periodike uoči Prvog svetskog rata. Ukazuje se na to da su, pored veće mobilnosti inteligencije i rasta srpskog i hrvatskog nacionalizma, i međunarodna politička konstelacija, kao i promene na tom planu (na primer, posledice Aneksije i Balkanskih ratova), bitno uticali na način na koji su se bošnjački pisci, pesnici i urednici uključivali u raspravu o nacionalnom identitetu bosanskih muslimana. Određeni pisci, poput grupe koja se vezuje za *Behar*, izjašnjavali su se kao Hrvati, drugi, okupljeni oko *Gajreta*, bili su bliži srpskom nacionalnom pokretu. Treći, pak, poput intelektualaca koji su pisali i objavljivali u *Biseru*, smatrali su da Bošnjaci treba da se priključe širem, nadnacionalnom pokretu panislamizma. Međutim, osvrt na diskursivnu konstrukciju nacionalnog identiteta u časopisima *Behar*, *Gajret* i *Biser* pokazuje da je nacionalni identitet shvaćen dosta fleksibilno, koncipiran pre kao političko opredeljenje nego kao unapred dati, fiksirani identitet kako su ga shvatali i promovisali srpski i hrvatski nacionalni pokreti. Dok se prava debata na stranicama bošnjačkih časopisa fokusirala na vrednosti islama i njegovu kompatibilnost sa društvenom modernizacijom, nacionalna identifikacija (Srbin ili Hrvat) bila je, čini se, pre pitanje političkog opredeljenja.

Uvod

Period uoči Prvog svetskog rata u Bosni i Hercegovini obeležila su snažna društvena, politička i kulturna previranja. Iako i dalje mala u poređenju sa jugoslovenskim zemljama u okruženju, tokom dve i po decenije austrougarske uprave znatno je ojačala građanska klasa, rasadnik buduće inteligencije, koja će se svom snagom angažovati “za nacionalnu stvar”. U periodu nakon Kallayeve smrti (1903), kada na mesto zajedničkog ministra finansija dolazi Istvan Burian, koji se pokazao popustljivijim prema nacionalnim pokretima i njihovim zahtevima, nastaju prva srpska i hrvatska politička glasila, od kojih su najuticajnija bila

Srpska riječ (1905-1914) i *Hrvatski dnevnik* (1906-1918). I u književnoj periodici se sve otvorenije raspravlja o pitanjima nacionalnog identiteta. Način na koji se nacionalna retorika formuliše, međutim, bitno je određen ne samo većom slobodom štampe, nego i školovanjem bosanskohercegovačke inteligencije na strani (u Beču, Gracu, Zagrebu, Pragu, ili van Dvojne monarhije, u Beogradu ili Istanbulu), koje omogućava prodor novih političkih struja i socioloških teorija i ideologija (socijalni darvinizam, socijalizam, panislamizam, anarhizam...) u književnu, političku i popularno-naučnu periodiku u Bosni. Najzad, i događaji na međunarodnoj političkoj sceni su nacionalističkoj retorici na celom slovenskom jugu, a ne samo u Bosni, dali moćan podsticaj. Tu treba svakako pomenuti austrougarsku aneksiju Bosne i Hercegovine (1908), i, nešto kasnije, Balkanske ratove (1912, 1913) uključujući i veliki uspeh Srbije u njima. Aneksija je uzburkala celokupnu političku i publicističku javnost u Bosni, Srbiji i Hrvatskoj. Srpski nacionalisti, poput Jovana Cvijića, tražili su sjedinjenje Bosne i Hercegovine sa Srbijom, pošto su Bosna i Hercegovina navodno ‘centralna oblast i jezgro [srpskog] naroda’¹, a hrvatski nacionalisti, poput Stjepana Radića, insistirali su da je Bosnu trebalo pripojiti Hrvatskoj, pozivajući se na takozvano ‘hrvatsko državno pravo’². Balkanski ratovi, u kojima je Srbija skoro udvostručila svoju teritoriju, znatno su podigli ugled Srbije u regionu, i hranili entuzijazam po pitanju jugoslovenske ideje. Međutim, oni su doneli i poraz Osmanskog carstva i unekoliko već najavili njegov kraj. Naravno, ove promene su budno pratili ne samo bosanski Srbi i Hrvati, već i Bošnjaci.

Kako je promenjena geopolitička situacija na Balkanu uticala na nacionalne narative bošnjačkih intelektualaca? Kako se bošnjački intelektualci postavljaju prema sve jačoj srpskoj i hrvatskoj retorici o Bosni i Hercegovini kao ‘srpskim’, odnosno ‘hrvatskim zemljama’? Gde se bošnjački pisci, pesnici, intelektualci školuju i u kojoj to meri utiče na formiranje njihovih stavova o nacionalnom identitetu bosanskih muslimana? Odgovor na ova složena pitanja možemo dobrim delom naći na stranicama tadašnje književne periodike, koja se upravo u austrougarskom razdoblju razvija kao ključni kulturni medijum³ i kao takav postaje veoma bitan faktor u političkom i kulturnom životu Bosne i Hercegovine.

¹ Cvijić, Jovan: *Aneksija Bosne i Hercegovine i srpski problem*. Beograd: Državna štamparija Kraljevine Srbije 1908, str. 16-17. Cvijić je svoju raspravu zaključio čuvenom parolom ‘srpski se problem mora rešiti silom.’ (str. 62)

² Radić, Stjepan: *Živo hrvatsko pravo na Bosnu i Hercegovinu*. Zagreb: Tisak Hrvatske pučke seljačke stranke 1908, str. 29-30.

³ Iako su pre austrougarske okupacije u Bosni i Hercegovini postojala dva periodična lista, *Bosanski vjesnik* (1866–1867), koji je uređivao Miloš Mandić, i *Sarajevski cvjetnik* (1868–1872), čiji je urednik bio Mehmed Šakir Kurtćehajić, periodični listovi se definitivno probijaju na bosansko kulturno tržište tek osamdesetih godina 19. veka. Za detaljni pregled bosanskohercegovačke periodike u 19. veku videti Kruševac, Todor:

Behar

Na pragu 20. veka su bošnjački intelektualci⁴, poput svojih srpskih i hrvatskih zemljaka, bili sve mobilniji i studirali u stranim centrima. Neki od njih su se (tradicionalno) odlučivali za teološke ili pravne studije u Istambul ili Kairu, drugi su se opredelili za studije u Zagrebu i(li) Beču. Po povratku u Bosnu, ili, što je još češće bio slučaj, još za vreme svojih studija, oni su kao publicisti, pesnici, prozaisti ili urednici igrali značajnu ulogu u javnom i književnom⁵ životu svoje domovine. Neki pokazuju prohrvatske, drugi prosrpske simpatije, često zavisno od mesta gde su studirali.

Veliki broj muslimanskih intelektualaca opredelio se za starčevićevsku ideologiju. Kako piše Ante Malbaša, pravaštvo je imalo pristalica naročito među begovskim sinovima koji su studirali u Zagrebu. Starčevićeva ideologija privlačila je Muslimane, jer je on smatrao bosanske begove ‘hrvatskim najstarijim i najčistijim plemstvom’⁶, a sa simpatijama je govorio i pisao o Turskoj carevini i Islamu uopšte.⁷ Osman Nuri Hadžić je, pored Safvet bega Bašagića, od zagrebačkih studenata sigurno najpoznatiji primer. Nuri-Hadžić je studirao pravo u Beču i u Zagrebu (tu je 1899. i diplomirao), gde se zajedno sa Ivanom Milićevićem, školskim drugom iz Mostara, intenzivno družio sa vodećim ličnostima hrvatskog političkog i književnog života.⁸ O njegovoj knjizi *Islam i kultura*, Rizvić kaže da je ona za bosanskohercegovačke muslimane „trebalo da predstavlja propagiranje ideja starčevićanstva uz sadržinu odbrane islama, koja je [...] koincidirala sa političkom akcijom privlačenja muslimana.”⁹ U duhu pravaštva, Nuri Hadžić je u programskom tekstu “Na početku devetogodišnja”, koji je zajedno sa Ivanom Milićevićem objavio u *Beharu*, poricao mogućnost postojanja treće nacionalnosti u Bosni pored hrvatske i srpske:

Bosanskohercegovački listovi u XIX veku. Sarajevo: Veselin Masleša 1978, a za statističke podatke sve do 1941. videti Pejanović, Đorđe: *Bibliografija štampe Bosne i Hercegovine 1850-1941*. Sarajevo: Veselin Masleša 1961.

⁴ Za pojmove inteligencija/intelektualac, njihov nastanak i upotrebu u jugoistočnoj Evropi krajem 19. i početkom 20. veka, videti Džaja, Srećko: *Bosnien-Herzegowina in der Österreichisch-Ungarischen Epoche (1878-1918). Die Intelligentsia zwischen Tradition und Ideologie*. München: Oldenbourg 1994, str. 9-35.

⁵ Pokrenuvši književne časopise poput *Behara*, *Gajreta* i *Bisera*, bošnjački pisci su se trudili da ubede svoje čitaoce da je društvena modernizacija preka potreba, i da ona ne mora da ide na uštrb tradicionalnih institucija i vrednosti islama, naprotiv, da je ‘nauka *farz* (obvezatna dužnost) za svakog muslimana i muslimanku’, kako je pisalo u uvodnom tekstu u prvom broju *Behara*. (1900-1901, br. 1, str. 1) Kao i u ranoj *Bosanskoj vili*, književnost je u ovim časopisima uglavnom shvaćena kao poučno štivo i pre svega ‘služila jačanju nacionalne samosvijesti i uspostavljanju nacionalnog jedinstva.’ (Lešić, Zdenko: *Pripovjedačka Bosna. I: Konstituisanje žanra*. Sarajevo: Institut za književnost/Svjetlost 1991, str. 415)

⁶ Malbaša citira Starčevića prema: Starčević, Antun: *Istočno pitanje*. Sarajevo 1936, str. 20.

⁷ Malbaša, Ante: *Hrvatski i srpski nacionalni problem u Bosni za vrijeme režima Benjamina Kallaya*. Osijek: Građanska tiskara 1940, str. 67-68.

⁸ Rizvić, Muhsin: *Književno stvaranje muslimanskih pisaca u Bosni i Hercegovini u doba austrougarske vladavine*. Sarajevo: ANUBiH 1973, tom I, str. 149.

⁹ Rizvić: *Književno stvaranje*, tom I, str. 151.

Narod naš naime u Bosni i Hercegovini kao i naša braća preko Save i Dunava kao i ona preko Drine govore istim onim jezikom, kojim i mi pišemo, samo ga zovu dvojakim imenom. Prema tome postoje dvije književnosti, hrvatska i srpska. Književnici i saradnici koji preuzeše da uz promijenjeni i prošireni program izdaju "Behar", broje se u hrvatske književnike i rade na polju hrvatske književnosti. S toga, a i jer trećem imenu pored hrvatskoga i srpskoga ne može biti mjesta, obnovljeni će Behar biti hrvatski list.¹⁰

Milićević pri tome podrazumeva jednu tipično starčevićevsku misao, po kojoj će Behar kroz hrvatski nacionalizam moći da spoji ne samo dve religije, nego i dve kulture – kulturu zapadnog hrišćanstva i kulturu islama:

"Behar" će uza sve to još nastojati da prati kulturni rad zapada, pa sljubljujući tako u sebi dvije kulture, istok i zapad, "Behar" će morati da sljubljuje i jedan narod raznih vjeroispovijesti, koji može i mora biti tim razvijeniji, što se grije na dva kulturna sunca, tim ljepši što je u svom razvoju različit ali u suštini ipak jedinstven.¹¹

Preokret u pravcu kroatizacije muslimana u drugoj polovini 1908. godine nije nimalo slučajan: iste godine Austrougarska anektira Bosnu i Hercegovinu, što je aktiviralo kako srpski, tako i hrvatski nacionalistički diskurs o Bosni i njenom mestu unutar „srpskih“, odnosno „hrvatskih zemalja“.¹² Čak se jedan od *Beharovih* saradnika, pesnik Musa Ćazim Ćatić, od 1908, dakle, od vremena svog boravka u Zagrebu, gde se družio sa Matošem i Ujevićem, okreće hrvatskom nacionalnom opredeljenju.¹³ Pesme iz tog perioda njegovog stvaralaštva se, međutim, mahom doimaju kao programske, poput njegovih ranijih patriotskih pesama u duhu srpstva. U nekrološkoj pesmi posvećenoj Silviju Strahimiru Kranjčeviću, Ćatić sebe naziva „muslimanskim djetetom“, „štono ga s pjesnikom mrtvim jezik i povjest spaja“.¹⁴ U pesmama *Slobodi* i *Bosni*, s pravom piše Rizvić, još jasnije dolazi do izražaja Ćatićeva identifikacija sa hrvatskim narodom i njegovom istorijom. U pesmi posvećenoj *Slobodi*, lirski subjekt se obraća slobodi, žaleći što su Hrvati već vekovima nje lišeni, da bi zaključio pesmu sledećim stihovima:

Al zlatno doći će doba, kad će hrvatske svijesti
Na našem ognjištu opet zabuktat žarki plam –
I ti ćeš s hrvatstva dragog teške okove stresti,

¹⁰ "Na početku IX godišta", *Behar*, 9/1908-1909, str. 2-3.

¹¹ Isto.

¹² Džaja, Srećko: *Bosnien-Herzegowina in der Österreichisch-Ungarischen Epoche*, str. 192-207.

¹³ Rizvić: *Književno stvaranje*, tom II, str. 71.

¹⁴ *Behar*, 9/1908-09, str. 230-231.

A složna braća tebi zidat će veleban hram.¹⁵

U pesmi *Bosni*, isto toliko programskoj koliko su to i Ćatićeve rane srpske patriotske pesme u *Bosanskoj vili*, lirski subjekt poistovećuje Bosnu sa hrvatskim krajem, nazivajući je postojbinom draga Mladena i Tvrтка:

Ponosna je Bosna moj zavičaj mili,
Tu je sunce žića granulo menika,
Djedovi su moji za nju krvcu lili,
Njojzi biću i ja čelenka i dika.
Povrh nje su vijeci prohujali burni,
Mnogo nas je ljutih sapinjalo jada,
Oblaci se i sad nad njom kupe tmurni,
Ali Hrvat jošte bori se i nada. [...]
Dok svetinje ove Hrvat čuva svoje,
Nikakva ga sila uništiti ne će, –
Čisto i presjajno – kao sunce što je –
I njemu će sinut sunce stare sreće. [...]
Postojbino draga Mladena i Tvrтка!
Hrvatstvo mi Tvoje baštinstvo je sveto.
Ah neka je samrt i teška i gorka,
Za spas tvoj i sreću – mog života eto!¹⁶

Zanimljivo je da Ćatiću uopšte nije bilo strano da, zavisno od toga kako je njegovo lični ukus evoluirao ili kako je situacija nalagala, napiše po koju patriotsku pesmu koja bi odgovarala narcisističkoj samosvesti različitih nacionalnih pokreta na slovenskom jugu. Njegov primer pokazuje da je nacionalna identifikacija bosanskih muslimana u to vreme u velikoj meri predstavljala pitanje političkog opredeljenja, te da su na južnoslovenskom kulturnom prostoru, u odsustvu jasnih jezičkih granica, granice između različitih etnija ili nacija bile

¹⁵ Ćatić, Musa Ćazim: *Sabrana djela*. Tešanj: Narodni univerzitet 1968, str. 93-95. Pesma je objavljena u *Hrvatskoj smotri*, 4/1908, 22-24, str. 422.

¹⁶ Ćatić, *Sabrana djela*, str. 184-185. Pesma je prvo objavljena u *Hrvatskoj svijesti*, 1/1914, 4, str. 8-9.

prilično lako premostive. S druge strane, jasno je da je pesnik bio najdosledniji u pogledu svojih religioznih ubeđenja, koja je, očigledno, najpre smatrao kompatibilnim sa srpskom, a kasnije sa hrvatskom nacionalnom identifikacijom, ne zapostavljajući, pak, ni svoju vezanost za Bosnu, islam i Osmansko carstvo.

Gajret

Gotovo u isto vreme kad se *Behar* okreće hrvatstvu, pokrenut je list *Gajret*, na čijim su se stranicama mogli naći muslimanski intelektualci koji su se identifikovali sa srpskom nacionalnom idejom. Najpoznatiji od njih bio je svakako Osman Đikić, koji se neko vreme bavio i uređivanjem lista. *Gajret* je 1907. pokrenut kao glasilo istoimenog društva za potpomaganje muslimanskih đaka, koje je 1903. godine po inicijativi Safvet bega Bašagića osnovalo nekoliko uglednih bosanskih muslimana.¹⁷ Tokom prve dve godine objavljivanja, list uglavnom daje opšte informacije o funkcionisanju društva, objavljuje članke prosvetarskog sadržaja (tekstove o higijeni, protiv alkoholizma, i sl.), kao i slike i biografije poznatih muslimanskih dobrotvora. U to vreme se na mestu urednika smenjuju Edhem Mulabdić, Mustabeg Halilbašić i Osman Đikić, a list se štampa latinicom i ćirilicom, ne opredeljujući se izričito ni za srpstvo, ni za hrvatstvo. Jedna zanimljiva izjava iz 1907, verovatno iz pera Edhema Mulabdića, objašnjava ovakvo opredeljenje lista na sledeći način: „Mi muslimani ovdje nijesmo kakav zaseban narod već dio jednog slavenskog naroda, koji se po jeziku raspoznaje. I kad se radi o našem napretku, onda moramo držati na umu, da se samo na toj prirodnoj podlozi može dignuti zgrada naše prosvjete.”¹⁸

Tek od januara 1910, kada u to vreme već poznati pesnik Osman Đikić postaje njen urednik, *Gajret* objavljuje i književni podlistak. Kako uredništvo javlja u poslednjem, 5. broju iz 1909. godine, „od nove godine ćemo otvoriti u „Gajretu“ zasebnu rubriku „Listak“, u kojemu ćemo redovno donositi na nekolike strane stvari iz lijepe književnosti kako originalne tako i prevedene.” Uredništvo apeluje na omladinu, koja se školuje uz pomoć Gajretove stipendije, da, ako ne umeju napisati nešto originalno, barem „kakvu lijepu stvar“ prevedu, te „da će ovaj naš apel prihvatiti svaki pravi rodoljub i prijatelj našega milleta, a naročito naša omladina, koja će listom pohrliti ovome plemenitom pothvatu.”¹⁹ Posebno je zanimljiva činjenica da se u pozivu koristi osmanski pojam *millet* – u *Beharu* se govorilo o muslimanskom narodu – što svakako upućuje na zaključak da se politička kolektivnost

¹⁷ Rizvić: *Književno stvaranje*, tom I, str. 258-263.

¹⁸ *Gajret*, 1/1907, br. 1, str. 1. Citirano prema Rizvić, *Književno stvaranje*, tom I, str. 263.

¹⁹ *Gajret* 2/1909, br. 5, str. 45-46.

bošnjačke zajednice u to vreme još uvek zasnivala na religioznom diferenciranju, praksi, nasleđenoj iz osmanskog vremena. Izgleda da je ovakva politika kod čitalaca naišla na dobar prijem: list je od 1911. počeo izlaziti dva puta mesečno, dostigavši uskoro tiraž od 2000 primeraka, tamo gde je Behar imao svega 800.²⁰

Od početka Đikićevog uređivanja lista sve se jasnije uočavaju prosrpske simpatije lista.²¹ Tako, uredništvo „muslimanskoj čitalačkoj publici” najtoplije preporučuje *Bosansku vilu*, „a to tim prije, što je njezin urednik g. Kašiković poznat kao prijatelj nas muslimana i našeg kulturnog napretka, što najbolje svjedoči to, što je odlikovan osmanlijskim ordenom Medžedije III. stepena²², kao i to, što je g. Kašiković, i ako siromašan čovjek, član utemeljač ‘Gajreta’ i upisnik ‘Lige hiljade’. Osim toga će g. Kašiković dati ‘Gajretu’ 10% od pretplate muslimanskih pretplatnika, te se i radi toga ‘Bos. Vila’ toplo preporučuje našem miletu.”²³ Na drugom mestu uredništvo pominje i Kočića kao „poznatog književnika” i „pisca popularne satire: ‘Jazavca pred sudom’”, a o njegovom listu *Razvitak* kaže se da „samo ime urednika je dovoljna preporuka za list, pa ga nije potrebno ni jednom riječi preporučivati.”²⁴

Bez obzira na nesumnjivo srpsko opredeljenje urednika, *Gajret* se jasno ogradio od srpskih orijentalističkih predstava o muslimanima i islamu, odnosno, kako to Rizvić kaže, list se trudio da „na izvjestan način neutralizira i izbriše sve one ranije provokativne stavove srpske romantičarske književnosti prema muslimanskom narodnom životu koji su izazivali”. Na primer, list objavljuje delove teksta Vladimira Ćorovića, “Muslimani u našoj ranijoj književnosti”, u kome se pisac „kritički osvrće na ranije karakterizacije Muslimana kao nečovječnih poluvarvara, [...] sa zahtjevom da se ti pogledi moraju mijenjati uporedo sa proučavanjem spomenika njihove kulture, i sa svoje strane daje pregled muslimanskog književnog rada u starijim razdobljima.”²⁵ Nigde u *Gajretu* se ne pominju „Srbi Muhamedanci” ili „Srbi muslimanske/Muhamedove vjere”, kao što je *Bosanska vila* imala običaj da govori o bosanskim muslimanima. Stoga mi se čini ispravnom Rizvićeva ocena da je Đikić uređivao *Gajret* veoma oprezno, „napustivši nekadašnji žestoki i agresivni

²⁰ Rizvić, *Književno stvaranje*, tom I, str. 264. Up. Pejanović, Đorđe: *Bibliografija štampe Bosne i Hercegovine 1850-1941*. Sarajevo: Veselin Masleša 1961, str. 11.

²¹ Međutim, dok se list sadržajno prilično obogaćuje, promena urednika ne menja ništa u pogledu pisma: list se i dalje štampa latinicom i ćirilicom. Početkom 1910. godine, uredništvo jednom čitaocu odgovara: „Po želji štampano ćirilicom, a tako ćemo i one druge stvari. Svaku ćemo stvar donositi onim pismenima kakvim ko uzželi. Mi ne pravimo nikakve razlike između jednoga i drugog pisma. Mahsus selam!” (*Gajret*, 3/1910, 1: 16) Zanimljivo je da se tokom Đikićevog uređivanja na poslednjoj stranici svakog broja objavljuje uporedo latinična abeceda i ćirilična azbuka.

²² Nema sumnje da su bosanskosrpske simpatije i lojalnost bosanskih Srba sultanu unekoliko olakšale suživot panislamskih i blago prosrpskih tendencija u *Gajretu*.

²³ *Gajret*, 3/1910, br. 1, str. 15.

²⁴ *Gajret*, 3/1910, br. 2, str. 35.

²⁵ Rizvić, *Književno stvaranje*, tom I, str. 268. Za Ćorovićev tekst videti *Gajret*, 5/1912, br. 2-3, str. 24.

nacionalistički romantizam, osluškujući raspoloženje i osjećanja šire muslimanske sredine i nastojeći da književno djeluje na tradicijama i ostalih, drukčije orijentisanih muslimanskih književnika.”²⁶ Nakon Đikićeve smrti 1912. godine, *Gajret* u nekoliko brojeva krajem 1912. i tokom 1913. otvara diskusije o upotrebi ćirilice kod bosanskohercegovačkih muslimana.²⁷

Prozni prilogi *Gajreta* uglavnom nastavljaju pripovedačku tradiciju *Behara*, koja podrazumeva pre svega didaktičku prozu. Većina *Gajretovih* pripovedača se bavi kolektivom, zajednicom kakva je u tom trenutku bila i kakva bi trebalo da postane: kolektivni identitet je, dakle, glavna tema, uostalom kao i kod tadašnjih hrvatskih i srpskih pisaca u Bosni. Zanimljivo je da se, uz već uobičajene pripovetke koje najstrožije osuđuju alkoholizam i nerad kao „društvene bolesti“, ili koje propadanje starih begova pripisuju njihovom raskalašnom načinu života i lenjosti²⁸, pojavljuje i jedna crtica (na ćirilici), koja tematizuje prostituciju.²⁹ Česta tema je selidba bosanskih i hercegovačkih muslimana u druge krajeve, a ove priče su zgodna prilika za žalopojku o tome kako su domaći ljudi strancima prodali svoju zemlju za groš. U njima često srećemo dva stereotipa. Prvi je predstava o strancu koji je vredan i koji radi više nego domaći³⁰, te se njegov način života ističe kao uzoran, dok domaći lenjivci zaslužuju svaki ukor. Drugi stereotip, pak, podrazumeva „Švabu“, koji je kupio zemlju i koji je „svijem nam [domaćim] kao krv na očima“, dok je opet „kriv onaj, koji je pustio stranca da uživa na ovom lijepom posjedu njegovih pregja, a on otišao, da trune po anadolskim močvarama.”³¹ Protest književnika protiv iseljavanja muslimana iz Bosne i Hercegovine izražen je u više didaktičkih članaka, crtica i pripovedaka. Članak pod nazivom *Hidžret* (Seoba) uzima za moto četiri poznata Šantićeva stiha³² „Ostajte ovdje, sunce tuđeg neba / Neće vas grijat ko što ovo grije, / Grki su tamo zalogaji hljeba, / Gdje svoga nema i

²⁶ Rizvić, *Književno stvaranje*, tom I, str. 270 i 267.

²⁷ Rizvić, *Književno stvaranje*, tom I, str. 272-274.

²⁸ Izuddin: „Vodonoša”, *Gajret*, 4/1911, br. 11, str. 167-168. Tipično je da se i ova crtica završava rečima „A koliko ih kod nas ima kao Mujol!”, kao da čitaocu nije dovoljna sama pouka iz priče o Mujaginom propadanju, koju je upravo čitao.

²⁹ Salko: „Esmu”, *Gajret*, 4/1911, br. 15-16, str. 231. Narator izražava svoje zgražavanje kada saznaje da jednu mladu devojkicu, koju je on nekoliko godina ranije upoznao kao siromašnu devojkicu, Esmu, koja živi sama sa svojom majkom, iskorišćava agin sin. Devojka ostaje u drugom stanju, aga uređuje njenu svadbu sa drugim, koji je ubrzo otera. Nakon toga, Esmu se zaposli kod nekog sudije, samca, opet ostaje u drugom stanju, udavi dete i biva osuđena na nekoliko godina zatvora. Novina u ovoj crtici – koja svakako nije plod nekog talentovanog pripovedača – je sažaljenje naratora prema Esmi, kao i osuda bogatijih slojeva društva, koji je iskorišćavaju. (Obično je žena bila kriva za takve „događaje“.)

³⁰ Kao u Mulićevoj pripovesti „Šperac Jakovini” (*Gajret*, 3/1910, br. 3, str. 46-47), u kojoj narator, oduševljen doseljenikom iz Imockog, uzvikuje „Kad bi vas moj narod ima ovaku čelik-volju kao što ovaj čovjek i mnogi Hercegovci, srećna bi bila naša Otadžbina.”

³¹ Hušo: „U ostavljenom zavičaju” *Gajret*, 3/1910, br. 3, str. 45-46.

³² Ovo je dobar pokazatelj poznatosti i popularnosti ove Šantićeve pesme, pogotovo među prosrpski orijentisanim muslimanima. Drugi primer bi bila pesma „Ne ostavljajmo domovinu!” (*Gajret*, 3/1910, 11: 178) Ibrahim-Edhema Džafčića, koja je potpuno inspirisana Šantićevim stihovima, tako da liči na neku njenu slabo uspelu, proširenu imitaciju.

gdje brata nije!”, da bi pisac zatim parafrazirao celu pesmu, pitajući se, kako su se „naša braća” mogla odlučiti na „taj sudbonosan korak, koji se zove hidžret.” Autor ističe tri razloga: ljudi se sele iz religioznih motiva, zbog loše ekonomske situacije i „radi agitacija bezdušnih agenata.”³³ U vezi sa prvim, verovatno najbitnijim uzrokom, pisac poziva stručnjake islamskog prava da kažu svoje, naslućujući da se radi o veoma osetljivom pitanju, o kome on ne može da kaže poslednju reč³⁴:

naši alimi, koji su za to pozvani, u tome pogledu narodu progovoriti i našem milletu kkitabom i istinom u ruci dokazati, da u našoj zemlji nisu takve prilike, da bi nam bio hidžret farz. Mi se nadamo, da će naši alimi u tom pogledu što prije nešto učiniti, a mi možemo od svoje strane reći samo toliko, da nijedan naš učeni i razumni vjerski dostojanstvenik ne namjerava da se seli, a isto tako se ne pokreću na hidžret ni ostali pametniji ljudi naše zemlje, koji poznaju propise svoje vjere. Svi slučajevi seobe se dešavaju većinom megju onim našim milletom, koji ima najmanje pojma o svojoj vjeri, te se ovakovim religioznim uzrocima seobe mora tražiti drugi neki uzrok.³⁵

U *Gajretu* se sa ovom temom od već poznatih pisaca javlja Šemsudin Sarajlić, koji je već u svojim pripovetkama (i u noveli “Razija”) u *Beharu* obradio iseljavanje muslimana iz Bosne i Hercegovine, stavljajući do znanja da je oštar protivnik tih selidbi. Jedan od glavnih likova njegove pripovetke *Danica je čekala mjeseca*, Rasim, ističe da je seljenje muslimana iz Bosne „skroz protivan rad ideje panislamizma [...], što će danas-sutra žigosati sav kulturni islamijet³⁶ kao slabost i ludost.”³⁷ Sam fenomen panislamizma, Rasim definiše na sledeći način:

[...] zamisli zemlju pred sobom, kao što se vidi na običnom zemljovidu. Postavimo se tamo nakako iznad Misira, da odatle slobodno vidimo sve islamske krajeve: Gornju polu Afrike, Arabiju, Indiju, Tibet, Turkestan, Afganistan, Perzija, Južnu Rusiju, Mandžuriju, Malu Aziju i Evropsku Tursku. Ove razne zemlje kao jednu cjelinu nastavaju Muslimani, da bi se mapa vjera u ovim zemljama imala samo jednom bojom prevući. Uz to bi još došli ogranci na sve strane. Jedan takvi ogranak mogao bi se označiti i na Bosni jednim malim potezčićem, prema ovim ogromnim zemljama islamske cjeline. Sad, ova cjelina prožima se od najnovijeg doba idejom jedinstva i zajedničkog rada svijju Muslimana na svijetu, pa se u tu svrhu organizuje ovaj veliki, islamski svijet. Cilj je organizacije kulturno podizanje i gospodarsko ojačanje muslimanskog svijeta u ovim raznim zemljama, bez obzira na raznovrsne, političke

³³ *Gajret*, 3/1910, br. 2, str. 18.

³⁴ U vezi sa ovim, i dan danas u islamskom svetu komplikovanim pitanjem, o kome nema koncenzusa između islamskih teologa i pravnika, videti Aldeeb Abu-Sahlieh, Sami: “The Islamic Conception of Migration”, *International Migration Review*, vol. 30 (1996), no. 1, str. 37-57. U tom svom članku, Abu-Sahlieh objašnjava kako su pitanje hidžreta tumačili islamski teolozi, i kako je do potrebe tumačenja ovog pitanja (i njegove problematičnosti) u istoriji dolazilo svaki put kad su se granice islamskog sveta (*Dar al-islam*) pomerale, povlačeći se pred silom hrišćanskih država.

³⁵ *Gajret*, 3/1910, br. 2, str. 18.

³⁶ Islamij(j)et: islamski svet.

³⁷ *Gajret*, 4/1911, br. 3, str. 39.

uprave, i uz to širenje Islama u svim pravcima onamo, gdje ga do sada nije bilo. Ova ideja zadivljuje inteligenciju svega islamijeta i, kao što se vidi, prikuplja ih na rad [...] Političke prilike u Evropskoj Turskoj ne daju, da se ova ideja širi u svom punom jeku ovamo - kao u drugim krajevima - pa tako u tome moja Bosna najviše zaostaje iza svega našeg svijeta. A to mene jako boli...³⁸

Upravo će taj panislamizam, kojim se Sarajlićev Rasim toliko oduševljava, dobiti istaknuto mesto na stranicama mostarskog časopisa *Biser*.

Biser

Kao što je to bio slučaj kod Srba i Hrvata, i kod Bošnjaka su sve više nadirale spolja ideje koje će bitno uticati na formiranje modela nacionalne identifikacije. Dok su srpski intelektualci koji su studirali u Beču dospeli pod uticaj socijalno-darvinističkih teorija³⁹, bošnjački intelektualci su pokazali veliko interesovanje za ideologiju panislamizma. U Osmanskom carstvu i na Balkanu, panislamizam je dobio na značaju za vreme vladavine sultana Abdulhamida II (1876-1909), koji je već postojeći islamistički i okcidentalistički način mišljenja prigrlio kao zvaničnu ideologiju. Po mišljenju panislamistâ, glavni razlog zastoja i propadanja carstva bilo je nepoštovanje glavnih učenja i vrednosti islama. Panislamizam je stoga nastojao da politički okupi sve muslimane, pružajući im svojevrsan islamski sociopolitički identitet. Kako tvrdi Yelda Demirag, Abdulhamidov panislamizam može biti shvaćen kao protivteža različitim pan-ideologijama koje su nikle na Zapadu. Kao takav, on je nastao kao vrsta odbrane u vreme uspona imperijalizama i nacionalističkih, racionalističkih i pozitivističkih ideja zapadnjačke civilizacije i ekspanzionističke prirode svih vrsta imperijalizma.⁴⁰

Nagoveštaji ovog panislamskog opredeljenja među bosanskim muslimanima prisutni su već u brojnim publicističkim tekstovima u *Beharu*, pogotovo za vreme uređivanja Džemalludina Čauševića (1906-07), i kako smo videli, i u *Gajretu*, u Sarajlićevoj pripovesti. Najbolji primer ovog razvoja je bez sumnje književni list *Biser*, koji izlazi u Mostaru, iako prvih naznaka ove tendencije, ima već u ranijim godištima *Behara*. Ne može biti puka slučajnost da *Biser* i drugi bošnjački listovi puno pažnje posvećuju panislamskim idejama u

³⁸ Isto.

³⁹ Videti ideje Uroša Krulja, Vladimira Ćorovića, Nikole Stojanovića, Jevta Dedičera, izražene u člancima u mostarskom *Pregledu*, "časopisu za nauku i socijalni život", koji je izlazio od 1910. do 1912, i, u manjoj meri, u listu *Narod*, koji je izlazio u Mostaru (1907-1908) i u Sarajevu (1910-1914), i koji je uređivao Risto Radulović.

⁴⁰ Demirag, Yelda: "Pan-Ideologies in the Ottoman Empire against the West: from Pan-Ottomanism to Pan-Turkism", *The Turkish Yearbook*, vol. XXXVI (2005), str. 139-158. Međutim, kako sam Demirag dodaje, ne slažu se svi istoričari sa ovim tumačenjem panislamizma kao okcidentalističkog diskursa.

vreme uzavrelog srpskog i hrvatskog nacionalizma, koji dostiže vrhunac za vreme Aneksione krize (1908) i Balkanskih ratova (1912-1913). Kako piše Zdenko Lešić, „čini se, međutim, da je težnja urednika *Gajreta* ka „evropeiziranju naše nacionalne psihe“⁴¹, a pogotovo njihova prosrpska orijentacija izazvala reakciju kako prohrvatski, tako i ortodoksno islamski orijentisanih muslimanskih intelektualaca, koji su prestali da sarađuju u *Gajretu*, svesrdno prihvativši [...] *Biser*.”⁴² Mostarski list koji Ćatić uređuje, *Biser*, objavljuje brojne publicističke tekstove o panislamizmu, što prevodne, što autorske.⁴³ Inače, *Biser* je bez sumnje časopis na čijim je stranicama izvršena, kako piše Rivzić, „[o]zbiljnija afirmacija moderne, simbolističke i parnasovske poezije, sa njenim estetizmom, aristokratizmom i otuđeničkim senzibilitetom, čime muslimansko književno stvaranje dostiže poetsko-ideološke tokove savremene hrvatske i srpske književnosti.”⁴⁴ Pod uredništvom Muse Ćazima Ćatića (od januara 1913. godine), *Biser* više ili manje uspešno raskida sa jeftinim patriotskim pesmama kojima su obilovale stranice *Bošnjaka* i *Behara*, i nastoji da uvede novi jezički izraz.

Pojava panislamizma, kao i veliko interesovanje za njegove ideje u Bosni početkom 20. veka verovatno nisu samo posledica uviđanja da Osmansko carstvo polako propada, već i pojačanog pritiska hrvatskog i srpskog nacionalističkog diskursa na muslimane u Bosni. Čini se da su pojačani hrvatski i srpski nacionalizam u Bosni i u okolnim krajevima, koji su podjednako povezani sa religijom kao diferencirajućim faktorom, odnosno, označiteljem razlike u odnosu na kulturno Drugog, usmeravali bosansko-hercegovačke muslimane na isti, religijski faktor, i na Istanbul kao tradicionalni religijski centar balkanskih muslimana. Uostalom, ni u tom pogledu se muslimani nisu razlikovali od svojih pravoslavnih i katoličkih zemljaka, jer su hrvatski i srpski nacionalisti u Bosni kulturni i ideološki centar svoje imaginarne zajednice takođe nalazili van Bosne. Pored Bašagićevsko-Mulabdićevskog isticanja vezanosti za „rodnu grudu“, i islam i osmanska kulturna zaostavština ostaće ključna komponenta u bošnjačkoj nacionalnoj ideologiji pred Prvi svetski rat. Drugim rečima, veliko interesovanje bosanskih muslimana za panislamizam moglo bi biti povezano i sa proto-

⁴¹ Navedeno prema Rizvić, *Književno stvaranje*, tom I, str. 276.

⁴² Lešić, Zdenko: *Pripovedačka Bosna. I: Konstituisanje žanra*. Sarajevo: Institut za književnost/Svjetlost 1991, str. 447.

⁴³ List je izlazio od juna 1912. do juna 1914, a zatim ponovo tokom 1918. Za istoriju i bibliografiju lista videti Memija, Emina & Hadžiosmanović, Lamija: *Biser: književno-historijska monografija i bibliografija*. Sarajevo: Nacionalna i Univerzitetaska biblioteka Bosne i Hercegovine 1998.

⁴⁴ Rizvić, *Književno stvaranje*, tom I, str. 301.

nacionalnom⁴⁵ ulogom koju je panislamizam igrao u mnogim islamskim zemljama. Kako je to tvrdila Nikki R. Keddie,

Panislamizam je stavio novi, nacionalistički naglasak na ideje solidarnosti i kulturne superiornosti koje su postojale u tradicionalnom islamu. Oslanjajući se na tradicionalna osećanja mase, panislamizam je uključio nekoliko karakteristika koje su kasnije preuzeli lokalni nacionalizmi: neprijateljski stav prema Zapadu, a posebno prema zapadnom osvajanju i eksploataciji; identifikacija sa slavnim periodom iz prošlosti, tačnije sa razdobljem za koje se smatralo da je istovremeno imalo i 'moderne' institucije i vojne sposobnosti; zatim izjave o superiornosti domorodačke kulture, u ovom slučaju islama, u odnosu na sve druge; i obraćanje kako konzervativcima tako i liberalima u ime zajedničkih ciljeva jedinstva i snage.⁴⁶

Najpoznatiji primer (više ili manje uspele) književne reprezentacije panislamskih ideja, koje su mnogo više od pukog retoričkog odjeka, i koje predstavljaju dokaz pesnikovog aktivnog učešća u javnoj debati o ovim temama, zasigurno čine brojne pesme Muse Ćazima Ćatića, posvećene Islamu. I ranije, u *Beharu*, Ćatić je pisao pesme, posvećene islamu⁴⁷ i bošnjaštvu⁴⁸. U *Gajretu* je Ćatić, kao uostalom i Osman Đikić, objavljivao religiozne pesme koje se graniče sa mistikom.⁴⁹ U *Biseru* pesnik takođe objavljuje neke od svojih najpoznatijih religioznih pesama, na primer *Kurban-bajramski kandilj*.⁵⁰ Zanimljivo svedočanstvo o panosmanizmu⁵¹ u bošnjačkoj književnosti je Ćatićeva podugačka pesma *Osmanliji*, nastala za vreme Prvog balkanskog rata. Jedan njen odlomak glasi:

Osmanov sine, nepobjedni lave,

Pre ni se iz sna i otvori oči!

Na tvojoj eno granici se koči

⁴⁵ Nikki Keddie smatra panislamizam nekom vrstom protonacionalizma, pripremnom fazom nacionalizma, čija politička snaga nestaje čim se pojave prvi nacionalistički pokreti u islamskim zemljama, poput Mladoturskog pokreta u Osmanskom carstvu. Keddie, Nikki: "Pan-Islam as Proto-Nationalism", *The Journal of Modern History*, Vol. 41 (1969), No. 1, str. 17-28, cit. str. 27.

⁴⁶ „Pan-Islam gave a new nationalist emphasis to the ideas of solidarity and cultural superiority found in traditional Islam. Drawing on traditional mass sentiment, Pan-Islam thus included several features that later went into local nationalisms: hostility to the West, and particularly to Western conquest and exploitation; identification with a glorious age in the past, specifically with an age that was seen as having both "modern" institutions and military prowess; statements of the superiority of the indigenous culture, in this case Islam, to all others; and an appeal to both conservatives and liberals for the common goals of unity and strength." Keddie, Nikki: "Pan-Islam as Proto-Nationalism", str. 26.

⁴⁷ *Islam* (Behar 3/1902-1903, br. 1, str. 3, odnosno Ćatić, *Sabrana djela*, str. 9), *Nat* (Behar, 4/1903-1904, br. 5, str. 66-67, odn. Ćatić, *Sabrana djela*, str. 18-20), *Lejlei- mevlud* (Behar, 5/1904-05, br. 3, str. 35-36, odn. Ćatić, *Sabrana djela*, str. 33-35), *Lejlei-kader* (Behar, 5/1904-05, br. 15, str. 226-227, odn. Ćatić, *Sabrana djela*, str. 43-44). Kao što to tvrdi i Rizvić, za pesmu *U majskom jutru* (Behar, 6/1905-06, br. 2, str. 24-25, odn. Ćatić, *Sabrana djela*, str. 48) se pre može reći da je panteistička, nego islamistička. Za sažet pregled Ćatićeve religiozne poezije videti Rizvić, *Književno stvaranje*, tom II, str. 71-73.

⁴⁸ *Ja sam Bošnjak*. *Bošnjak* 13/1903, br. 36, str. 3, odn. Ćatić, *Sabrana djela*, str. 15-16.

⁴⁹ "Iz ciklusa 'Religiozni soneti'". *Gajret*, 4/1911, br. 7, str. 98-99.

⁵⁰ *Biser*, 1/1912-1913, br. 7, str. 131.

⁵¹ Detaljnije o panosmanizmu videti Demirag, "Pan-Ideologies in the Ottoman Empire", str. 145-147.

Demonsko zvjere sa četiri glave.
I bjesomučno na te sada reži,
Podižuć pandžu okolo i smjelo;
Povijest tvoju satrti bi htjelo,
U krvav barjak zav'jena što leži... [...]
Zar polumjesec da po prahu plazi,
Da barjak Bugar, Grk i Srb ti vrjeđa –
Zar sveti pepo junačkih ti pređa
Njihovih konja da kopita gazi?⁵²

Ova pesma šalje sasvim drugačiju poruku, i potpuno odudara od oduševljenja srpskih (i, u nešto manjoj meri, hrvatskih) pesnika početkom Prvog balkanskog rata.

Islam, žena i nacija

U domen opšteg oduševljenja panislamizmom spada i interesovanje za položaj žene u zemljama u kojima muslimani čine veliki ili značajan deo stanovništva, tako da su i o ovoj temi u *Biseru* objavljeni brojni članci. Međutim, autori članaka o muslimanskoj ženi najčešće nominalno zastupaju prava i poziciju žene, ali i dalje polaze od patrijarhalnog stanovišta da treba „odbraniti“ čast žene, pozivajući se na kuran i njegove propise. Pored jednog anonimnog teksta, vezanog za držanje turskih žena za vreme Balkanskih ratova⁵³ i Ćatićevog prevoda jednog obimnog arapskog teksta o ovoj temi⁵⁴ oglašava se pod pseudonimom Razija, i jedna „žena“ (verovatno je pravi pisac teksta Šemsudin Sarajlić, koji je pod istim pseudonimom u Gajretu pisao slično intonirane tekstove iz „ženske“ perspektive)⁵⁵, koja zauzima stav između isticanja potrebe za napretkom i zahteva za očuvanjem tradicionalnog islama i matrice tradicionalne (islamske) porodice u Bosni. Razija/Sarajlić smatra da je

⁵² *Zeman* 2/1912, br. 89, str. 2. Citirano prema Ćatić, *Sabrana djela*, str. 164-167.

⁵³ „Buđenje svijesti muslimanskih žena”, *Biser*, 1/1912-1913, br. 10, str. 217.

⁵⁴ Muhammad Ferid Vedždi: „Muslimanska žena”, s arapskog Edib Tešnjak, *Biser*, 2/1913-1914, br. 1-10, 12-24. Pseudonim razrešen prema Memija & Hadžiosmanović, *Biser*, str. 221.

⁵⁵ U *Pismu drugarici*, pisac ističe ulogu učiteljice u vaspitavanju dece, a time i čitavog naroda: „A ko uzgaja djecu odnosno narod? Niko drugo nego učiteljica.” (308) Učiteljice se, kao i majke, mogu staviti u službu (buduće) nacije, naime kao vaspitačice mladog naraštaja: „Dobro odgojenoj i naobraženoj djevojci ne treba miraz, ona će se svakad prije moći udati za valjana i četista muža. [...] Pitaš, šta nosi svome čovjeku? Nosi mu sreću i mir u kuću, seko! Pravo su rekli, da je muž ponos kuće, a razborita žena njen najljepši ures; muž je glava, a žena srce kuće. Ovakova dobra kućanica i odgojiteljica poslaće opet svoje dijete, dobro odgojeno u kući, na ruke učiteljice, i tako će to ići redom, dok se ne stvori čitava četa mladih ljudi, koji će - ako Boga da - naš narod preporoditi.” (Razija, *Gajret* 4/1911, 20-21: 308-309)

krajnje vreme da se i u Bosni muslimanke same izjašnjavaju o “ženskom pitanju”, kao što to čine njihove „sestre u Carigradu, Misiru, Siriji, Rusiji i t.d.” Bez obzira na to što pisac odobrava pravo žena na obrazovanje, on istovremeno ističe potrebu očuvanja porodice kao nukleusa nacije i uključivanja žene u izgradnju nacije preko tradicionalne uloge u porodici: žensko pitanje „može se riješiti jedino modernom naukom, školom i prosvjetom, da mi žene danas sutra budemo dobre kućanice, gospodarice, supruge i majke. Jest, to mi trebamo, a nikako ne čeznemo za tangom i drugim evropskim pikanterijama, jer nam je i odviše odurna prevelika evropska civilizacija.”⁵⁶ Druge bolne tačke koje se pisac ovog teksta dotiče je javna diskusija koja je i u razvijanju egipatskog nacionalizma odigrala bitnu ulogu⁵⁷, a to je diskusija o tome da li muslimanske žene treba da se pokrivaju:

nadje se na žalost i takve nadobudne gospode, koja tvrdi, da školovanju i napretku nas žena smeta koprena naša, jer da mi sve dotle ne možemo naprijed, dok god pokrivene hodamo. – To je njihovo svhaćanje jedan neoprostivi grijeh, jer nema toga pravila na čitavom tom svijetu, po kojem bi štit morala stajao na putu prosvjeti. Ponavljam, da baš ta koprena štiti moral naš, i zbilja, kad bi nam ona sa lica pala, ne bi se više mogli pohvaliti, da stojimo na visokom nivou morala. Najbolji nam primjer u tome neka budu ruski muslimani i njihove žene. Dokle su se god ruske muslimanke držale svojih običaja, dotle su se svojim moralom dičiti mogle, a čim su zagazile u previšu evropsku civilizaciju, odmah su i u svom moralu i u itikadu oslabile.⁵⁸

Dakle, pitanje emancipacije (muslimanske) žene se u *Biseru* još uvek artikuliše iz maskuline perspektive, te ostaje uhvaćeno u zamku patrijarhalnosti i zarobljeno u okvirima reprodukcija stereotipnih predstava o ženi. Prema tome, religija, moral i rodoljublje služe kao argumentacija za održavanje patrijarhalnog poretka, na kome se izgrađuje nacija: „Mi, bosanske muslimanke, apeliramo na naše rodoljube, a naročito na našeg vjerskog poglavicu, novoimenovanog reis-ul-ulemu, da se naše jadne prilike počnu već jednom popravljati osnivanjem modernih ženskih škola, kako ćemo moći same svoje pitanje riješiti, i to u granicama uzvišenog nam šerijata, kako no će i Bog dž. od nas biti razi.”⁵⁹

Rizvićeva opaska o Biserovom estetizmu, ma koliko opravdana u slučaju Ćatića i drugih pesnika/inja, u mnogo manjoj meri važi za prozu objavljenu u ovom časopisu. Zdenko Lešić je pokazao da su Biserovi pripovedači uglavnom izašli iz pripovedačke škole *Behara*, koja je, kao što je već pomenuto, bila pod Mulabdićevim pokroviteljstvom, jedva uspevajući

⁵⁶ “O ženskom pitanju”, *Biser*, 2/1913-1914, 17-18, str. 282.

⁵⁷ Baron, Beth: “The Making of the Egyptian Nation”, In Blom, Ida; Hageman, Karen & Hall, Catherine: *Gendered Nations. Nationalism and Gender Order in the Long Nineteenth Century*. Oxford/New York: Berg 1999, str. 148-152.

⁵⁸ “O ženskom pitanju”, *Biser*, 2/1913-1914, 17-18, str. 282.

⁵⁹ Isto, str. 282.

da prevaziđe granice didaktičko-moralističkog. Mulić, Muftić, a u biti i Šemsudin Sarajlić pišu i dalje u istom prosvetarsko-didaktičkom duhu.⁶⁰ Ni radovi Šemsudina Sarajlića, Hifzija Bjelevca i Nafije Sarajlić, ma koliko modernizovani u jezičkom i stilskom pogledu, što je značajan pomak u odnosu na pisanije jednog Mulabdića ili Osman-Aziza, ne mogu se potpuno osloboditi od ovog prosvetiteljskog okvira, pri čemu su i njihovi likovi još uvek opterećeni brigom o „svom narodu“ – jedino kod Nafije Sarajlić postoji izvesna distanca prema „svom“ kolektivu.

Sve vreme pred Prvi svetski rat, najveći deo Bošnjaka – izuzev pripadnika Mlade Bosne – se drži po strani u odnosu na jugoslovenske ideje mladih hrvatskih i srpskih intelektualaca, kao i u odnosu na srpsko i hrvatsko oduševljenje Balkanskim ratovima. Oni se, zauzvrat, okreću islamu, istovremeno prateći sa zanimanjem panosmanski, a sa užasavanjem panturski pokret u Osmanskom carstvu. Većina njih će istupiti ka jugoslovenstvu tek kada ono u okviru Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca postane državna, tj. zvanična ideologija. Tek tada se u listu *Biser* može pročitati jedan – doduše malo usamljen – nepotpisan tekst koji pozdravlja nastanak Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca i čiji autor prihvata i buduću⁶¹ zvaničnu ideologiju o tri plemena i trojednoj, jugoslovenskoj naciji, kao i narativ o apsolutističkoj prirodi austrougarske uprave, koja sad već pripada prošlosti. Kako tvrdi pisac,

vijekovima rastavljeni na više upravnih područja nego li ima provincija, u kojima stanuje naš narod srpskog, hrvatskog i slavenačkog [slovenačkog] imena, nijesu mogli u masama svhatiti, da smo jedno, da nam je budućnost zajednička i da nam je samo u takovoj budućnosti spas. Po tim upravnim područjima razvio se patriotizam naš. Za to ima kod nas patriotizma bosanskog, crnogorskog, srpskog, dalmatinskog, hrvatskog i kranjskog. I ti – da to nazovemo – lokalni patriotizmi sukobljavali su se često, prelazili su u antagonizam i u sporove jednih proti[v] drugima. Taj antagonizam i te sporove podupirale su i više upravne vlasti u vlastitom interesu iz straha da se mi svi ne osjetimo jedno, kao što i jesmo. U tu svrhu izrabljivali su i vjersku pocjepkanost našega trojednog naroda, našega tolerantnoga naroda, naroda, koji je mogao reći: brat je mio koje vjere bio.⁶²

Jednostavnim jezikom pisac objašnjava zašto su sva tri jugoslavenska plemena jedna nacija: jezik ih objedinjuje i vežu ih zajednički interesi. Novi nacionalizam, koji autor predlaže, opet se poziva na modernizacijski narativ, predstavljajući prethodne, „provincijalne“ nacionalizme kao zastarele, a novi, jugoslovenski, kao moderni, kao nešto što prevazilazi tradiciju i

⁶⁰ Lešić, Zdenko: *Pripovjedačka Bosna*, 1991, I, str. 450-451.

⁶¹ Broj 21-24 izdat je u novembru 1918, a zvanično je Kraljevina Jugoslavija konstituisana tek 1. decembra.

⁶² *Biser*, 1918, br. 21-24, str. 300.

odgovara „velikom dobu“ u koje se upravo ulazi.⁶³ Međutim, i dalje ostaje otvoreno pitanje u kojoj su se meri bosanski muslimani mogli pronaći u državnoj tvorevini Srba, Hrvata i Slovenaca, koju će Krleža, godinama kasnije, pomalo cinično krstiti Eshaezijom.

Zaključak

U ovom članku analizirani su različiti modeli nacionalne identifikacije koji su cirkulisali u bošnjačkoj književnoj periodici od Aneksije (1908) do Prvog svetskog rata. U periodu uoči Prvog svetskog rata, najmanje su tri faktora bitno uticala na razvoj nacionalnih narativa kod Bošnjaka. Pored promena na (geo)političkom planu na Balkanu (konkretno, Aneksije i Balkanskih ratova), i pored uticaja sve glasnijeg srpskog i hrvatskog nacionalizma, veća mobilnost inteligencije i njena mogućnost da se školuje na strani bile su od ključnog značaja. Osvrt na diskursivnu konstrukciju nacionalnog identiteta u časopisima *Behar*, *Gajret* i *Biser* doveo je do zaključka da je glavna preokupacija bošnjačkih intelektualaca bila da pridobiju šire narodne slojeve za ideju da su institucije i vrednosti islama kompatibilne sa modernizacijom društva. Iako su islam i pripadnost Bosni i Hercegovini činili osnov oko koga se konstruisao kolektivni identitet Bošnjaka, ispostavlja se da je shvatanje nacionalnog identiteta u datim okvirima bilo dosta fleksibilno. Dok su se određeni pisci, poput grupe koja se vezuje za *Behar*, izjašnjavali kao Hrvati, drugi, okupljeni oko *Gajreta*, bili su bliži srpskom nacionalnom pokretu. Treći, pak, poput intelektualaca koji su pisali i objavljivali u *Biseru*, smatrali su da Bošnjaci treba da se priključe širem, nadnacionalnom pokretu panislamizma, čije su tragove u Osmanskom carstvu pomno pratili. Dakle, svim časopisima je zajedničko interesovanje za islam, kao i određeni stepen neodlučnosti po pitanju nacionalnog identiteta: izgleda da su Bošnjaci nacionalni identitet shvatili više kao političko opredeljenje, nego kao fiksirani, unapred dati identitet. Pesnik Musa Ćazim Ćatić je, čini se, najbolji i svakako najzanimljiviji primer takvog shvatanja.

⁶³ „To je naš nacionalizam, nacionalizam svih triju naših plemena pred kojim treba da ustukne naš partikularni, provincijalni i plemenski patriotizam. Mi trebamo i hoćemo, da zabacimo tradicije, koje su nas cjejkale u plemena, i da se uzdignemo iznad ljubavi za provinciju, koja nas je vodila, do ljubavi za cio narod naš trojednog imena. To zahtjeva od nas današnje veliko doba, koje nam je donijela sloboda. To zahtijeva sreća naša i buduće naše dobro.” (isto)

Stijn Vervaet

Croatian, Serbian, or Pan-Islamist? Bosniak Literary Periodicals on the Construction of National Identity at the Eve of the First World War

Abstract

This article examines the different models of national identification that were present in Bosniak literary periodicals at the eve of the First World War. It is demonstrated that the enhanced mobility of intellectuals, the changing international political constellation (specifically, the consequences of the Annexation and of the Balkan Wars) and the rise of Serbian and Croatian nationalism seriously affected the way in which Bosniak authors, poets, and editors engaged in the discussion on national identity. Some writers, especially those gathered around *Behar*, declared themselves as Croats, whereas others, connected to the journal *Gajret*, were closer to the Serbian national movement. A third group of intellectuals, mainly those publishing in the journal *Biser*, believed that Bosniaks should join forces with the supranational movement of pan-Islam. However, a glance at the discursive construction of national identity in the literary journals *Behar*, *Gajret*, and *Biser*, makes plain that national identity was not perceived as something stable (i.e. as understood and promoted by the Serbian and Croatian national movements), nor was it considered to be of uppermost importance. Whereas the real debates among the Bosnia intellectuals of this time focused on the values of Islam and their compatibility with the modernization of society, national identification (as Serb or Croat) seems to have been to them more a matter of (changing) political orientation.